

صد در نثر و صد در بُندهِش و معرفی نسخه‌های آن

سید سعیدرضا منتظری*

چکیده

یکی از انواع ادبیات فارسی نو، موسوم به فارسی زردشتی است که زردشتیان در دوره اسلامی برای ترجمه داستانها، اساطیر، آداب و رسوم، سنن و قوانین دین زردشتی از اوستا و زند به فارسی به کار گرفتند. این دسته از متون فارسی به دو دسته متقدم و متأخر تقسیم می‌شوند که از جمله نمونه‌های متقدم آن، متنهای صد در نثر و صد در بندهِش است. صد در نثر که شاید بتوان آن را کهن‌ترین متن فارسی زردشتی دانست، متنی است به خط فارسی، با کلمات و عباراتی اوستایی و پهلوی در عقاید، احکام، باورهای زردشتیان که زمان تألیف آن را پیش از ۸۶۴ یزدگردی (اواخر قرن پانزدهم و اوایل شانزدهم میلادی) می‌دانند. صد در بندهِش نیز متنی است به نثر به خط فارسی و اوستایی که زمان آن را پیش از ۸۹۶ یزدگردی می‌دانند. این متون از لحاظ زبانی، نحوی و محتوایی اهمیت بسیار دارند.

در مقاله حاضر این دو اثر مهم فارسی زردشتی و نسخه‌های شناخته شده آن معرفی شده است.

کلیدواژه‌ها: فارسی زردشتی، صد در نثر، صد در بندهِش، صد در نظم، صد در بحر طویل.

۱. مقدمه

ادبیات فارسی زردشتی گونه‌ای از ادبیات فارسی است که پیروان دین زردشتی بعد از ورود اسلام به ایران در کنار ادبیات پهلوی و پازند اختیار کردند تا مفاهیم دینی خود را که اغلب از روی متون اوستایی و پهلوی ترجمه شده‌اند، به زبان فارسی بنویسند.

نوعی از این ادبیات که به «روایات» مشهور است، حاصل نامه‌نگاری زردشتیان ایران و هند و دربرگیرنده سؤالات پارسیان هند از موبدان زردشتی ایران، درباره احکام فقهی، حقوقی، قوانین مذهبی، مراسم، تشریفات، اساطیر و سنتهای زردشتی است و پاسخ موبدان ایرانی به این پرسشهاست.

این «روایات» به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه نخست یا روایات متقدم که بیانگر قوانین دینی عمیق جاری در زندگی روزانه زردشتیان است شامل شایست و ناشایست، صد در (صد فصل) و غیره است که ابتدا به نثر بوده و بعدها به نظم نیز درآمده‌اند. گونه دوم که روایات متأخر را تشکیل می‌دهند، شامل سؤال و جواب و نامه‌های رد و بدل شده بین زردشتیان و پارسیان است؛ مثلاً «روایات نریمان هوشنگ»، «روایات کاووس کامدین»، «روایات بهدین جاسا»، «روایات شاپور آسا»، «روایات اسفندیار سهراب»، «روایات کامدین شاپور» و غیره که بیشتر آنها در مجموعه *روایات داراب هرمزدیار* در سالهای مقارن ۱۰۴۷ یزدگردی (مطابق ۱۶۷۸ م) گردآوری شده‌اند (ویتالونه ۱۹۸۷: ۶-۱۰).

تا کنون تحقیقاتی بر روی روایات متقدم و متأخر صورت گرفته که هر یک از آنها در زمان خود شایسته تقدیر بوده‌اند اما حق مطلب آن طور که باید و شاید ادا نشده و این موضوع نیازمند توجه بسیار جدی محققان و مصححان است.

در بین این روایات، گروه نخست از لحاظ زبانی، دستوری و محتوایی شایان توجه است. صد در نثر و صد در بندهش دو مجموعه از این متون‌اند که تاریخ

تصنیف آنها را به ترتیب به پیش از ۸۶۴ یزدگردی و ۸۹۶ یزدگردی، یعنی اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم میلادی می‌رسانند (امیدسالار ۱۳۸۹: ۵۰۰). صد در نثر و صد در بندهش را در سال ۱۹۰۹م دابار، یکی از دانشمندان پارسی هند، در بمبئی به چاپ رساند. کار او در زمان خود بسیار ارزشمند بود، اما با توجه به نسخه‌های شناخته شده بیشتر، و انتقادهای موجود به روش تصحیح او و نیز اغلاط دستوری، واژگانی، نحوی و محتوایی بسیار در این متن، بررسی مجدد این مجموعه ضروری به نظر می‌رسد.

۲. متون «صد در»

صد در به آن دسته از روایتهای فارسی زردشتی گفته می‌شود که صد باب یا فصل دارند و در آنها به مسائل اساسی، دینی و اخلاقی زردشتی اشاره شده است. در صد در نظم راجع علت نامگذاری «صد در» آمده که دین زردشتی مانند شهری است که صد در دارد و تمام آن به روشنی و بینش ختم می‌شود (دابار ۱۹۰۹: مقدمه).

زراتشت شهری بنا کرده است درو صد در از غیب وا کرده است
به هر در که یابی در آن شهر راه بیابی بهشت و رهی از گناه
زراتشت بنگر چه دین پرورست که در شهر دینش ره از صد درست
متون صد در شامل چهار متن «صد در نثر»، «صد در بندهش»، «صد در بحر طویل» و «صد در نظم» است. درباره صد در نثر و بندهش در ادامه بحث خواهد شد، اما در مورد دو گونه دیگر اجمالاً باید گفت که صد در نظم یا صد در شعر در واقع همان صورت منظوم صد در نثر است که در حدود ۸۶۴ یزدگردی (۱۴۹۵م) توسط «مردشاه» پسر «ملک شاه» فراهم آمده است (تاوادی ۱۹۵۴: ۳۴). صد در بحر طویل را هم «رستم اسفندیار» و «بهزاد رستم» در تاریخ ۹۷۳ یزدگردی (۱۶۰۴م) نوشته‌اند. این دو از لحاظ زبانی و محتوایی اهمیت کمتری نسبت به دیگر متون صد در دارند (همانجا).

۳. صد در نثر

درباره سال کتابت صد در نثر و نویسنده آن نشانه‌های دقیقی وجود ندارد. از آنجا که صد در نظم، از روی صد در نثر به نظم درآمده است، پس تاریخ کتابت صد در نثر به پیش از ۸۶۴ یزدگردی می‌رسد (دابار ۱۹۰۹: مقدمه).

نام مؤلفان صد در نثر در مقدمه برخی از دستنویسها آمده است؛ اما از آنجا که در دستنویسهای دیگر نام مؤلف ذکر نشده، آن را الحاقی پنداشته‌اند.

دابار در مقدمه کار خود با استناد به مقدمه صد در بحر طویل می‌نویسد: این اثر را سه دستور و روحانی بلندپایه به نام وردست، میدیوماه و سیاوش در زمان پیروزی اعراب نوشته‌اند:

چون نزدیکی بود ایام دور هاشمین
برگزیده نیک‌کرداران و دستوران دین
وردست بزرگ و میدیوماه اشو
با سیاوشان سه دستور اشو پاسخ‌شنو
با صلاح یکدیگر ار گفتن چیزی که بود
از کتاب پارسی بیرون نوشتن بهر سود
دابار این ابیات را با این بیت از صد در نظم مقایسه می‌کند:

بزرگان ز وستا و پازند و زند
مرین صد درش را برون کرده‌اند

در این ابیات اشاره به صد در شده، اما درباره نظم، نثر، بندهش و بحر طویل بودن آن اشاره‌ای نشده، و از آنجا که کهن‌ترین صد در، صد در نثر است و همچنین پیشتر این متن را به «صد در» می‌شناختند، از این رو دابار به آن استناد می‌کند و این سه دستور را نویسندگان و مترجمان نخستین صد در نثر می‌داند (دابار ۱۹۰۹: مقدمه)؛ اما از آنجا که در هیچ یک از نسخه‌های به‌دست آمده، اشاره‌ای به این سه مؤلف نشده، پس جای شک و تردید وجود دارد.

تاوادیبا با استناد به دستنویس شماره ۶۱۰ انجمن خاورشناسی کاما که در آن ضمیمه‌ای از سوی «اردشیر بهرام بن اردشیر» به تاریخ روز اورمزد، ماه شوال سال

۱۱۷۸ آمده، این طور بیان می‌کند:

اما بعد: بدان که این کتاب درباره شایست و نشایست است که دستوران و موبدان بیان کرده‌اند در زند و پازند از بهدین مزدیسنان و به نام صد در شهرت یافته است؛ بدین منظور که دست‌یابی بدان، برای پیروان دین به آسان باشد. در آن روزها خسروشاه پسر آذرباد، موبدان موبد [آن را] از نگارش پهلوی به نگارش دبیری برگرداند و دیگر باره بهمن پسر پایدار [آن را] به نگارش دبیری نوشت؛ از کتاب موبدان موبد ایران شاه پسر ایزدیار پسر تشتیاریار پسر آذرباد به منظور آنکه پیروان دین به که [آن را] می‌خوانند... برای روان‌های ایشان، خواستار بخشایش شوند (تاوادیا ۱۹۵۴: ۳۴).

تاوادیا این موضوع را که کتابی با عنوان «صد در» در پهلوی وجود داشته، به دلیل کمبود شواهد تأیید نمی‌کند؛ اما آن را رد نیز نمی‌کند و معتقد است که یک مؤلف معتبر آن را از پهلوی به فارسی زردشتی برگردانده است.

او در ادامه به نخستین مؤلف یعنی خسروشاه پسر آذرباد می‌پردازد و چون از وی اشاراتی در دیگر متون و نسخه‌ها به دست نیاورده است، در این باره سکوت می‌کند و متن کنونی را اثر خسرو شاه پسر آذرباد نمی‌داند.

تاوادیا سپس به بهمن پایدار اشاره می‌کند و او را کسی می‌داند که از روی کتاب «ایران‌شاه [پسر] ایزدیار» به فارسی نوشته است، اما او را نه یک رونویس‌گر صرف، بلکه یکی دیگر از مؤلفان این متن می‌داند که مطالبی به آن افزوده است. او نام «پایدار» را این طور توجیه می‌کند که این نام تقریباً «پادار» و عربی آن «فادار» است؛ تاوادیا پادار را یکی از پژوهشگران ناحیه اصفهان می‌داند که در روایات *دارب هر مزدیاریار* از وی نام برده شده است (تاوادیا ۱۹۵۴: ۳۵).

۴. نسخه‌های صد در نثر

۴. ۱. مجموعه T.30 موجود در کتابخانه دستور مهرجی‌رانا، تاریخ کتابت ۸۹۶

یزدگردی (۱۵۲۷م در گ ۱۰۶پ به پازند، ۱۴۴پ به فارسی زردشتی، ۱۵۰ر به پازند) است. کاتبان آن شهریار اردشیر ایرج رستم ایرج (گ ۹۸پ) و گیو اسفندیار گیو (۱۴۴پ) هستند. این مجموعه ۲۴۲ برگ دارد و تا برگ ۱۳۸پ به خط نستعلیق خوش و از برگ ۱۳۹ر تا ۲۳۲پ به خط نستعلیق بد و از ۲۳۳ر تا ۲۴۲ر به قلمی متفاوت با برگهای دیگر نوشته شده است. برگها به گجراتی و انگلیسی شماره‌گذاری شده‌اند. شماره‌های گجراتی مشخص نیستند و بسیاری از آنها ناپدید شده‌اند. شماره‌ها در پشت برگها در گوشه سمت راست نوشته شده‌اند. اندازه نسخه $۶/۲ \times ۸/۵$ اینچ و در هر برگ ۲۵ سطر نوشته شده است. برگهای ۱۹۳-۲۱۲ر و ۲۲۸پ - ۲۳۲پ به ترتیب دربردارنده صد در نظم و صد در نثر است.

رسم الخط. حرف «پ» گاه «ب» و گاه «پ»، حرف «ج» «ج» و گاه نیز «ج»، حرف «ژ» اغلب به همان صورت اما گاه نیز «ز» نوشته شده است؛ حرف «گ» گاهی «ک» و به ندرت «گ» و مصوت «آ» گاهی «ا» و گاهی «آ» نوشته شده است. قاعده یکسانی برای ترکیب واژه‌ها وجود ندارد؛ برخی جدا مثل «تن‌درست» و گاهی نیز سر هم مثل «یکگام» نوشته شده‌اند.

حرف اضافه «به» گاهی جدا (به بستر) و گاهی سر هم (بیادشاهی) نوشته شده است. ضمیر اشاره این و آن اغلب جداگانه (آن جهان) و گاهی نیز سر هم (بدانجهان) نوشته شده است. حرف «های» غیرملفوظ معمولاً پیش از های جمع افتاده است، مثلاً «کرفها» اما در مواردی نیز حفظ شده است مثلاً «اندوهها». جمع الجمع نیز دیده می‌شود: «احوالها». همزه در آخر برخی از کلمات به عنوان کسره اضافه نوشته شده است: «کرفهائ»؛ سوم شخص فعل ربطی «اند» گاهی سر هم (مردمانند) و گاهی جدا (قوم‌اند) نوشته شده است. «الف» در سوم شخص فعل ربطی «است» گاه افتاده است: «راستست»، «نیکست». در ترکیب حرف اضافه «از» با «ایشان»، «او»، و «این» الف ضمیر افتاده است؛ مثلاً «ازیشان»، «ازو»، «ازین». مصوت کوتاه و

تشدید نوشته نشده است (کارگر ۲۰۰۹: ۸۰-۸۲).

این نسخه به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش نخست که شامل برگ ۵-۱۰۵ پ تماماً به زند است و بخش دوم ۱۰۷ پ-۲۴۲ ر به فارسی زردشتی است.

۲. ۴. نسخه‌ای با شماره S.137 موجود در کتابخانه مهرجی رانا (نوساری) به تاریخ ۱۰۱۸ یزدگردی (روز اردیبهشت ماه آذر) اهدایی دستور سهراب جی رستم جی جاماسب جی و به کتابت مانک جی مهنوش کی قباد است. این نسخه در ۷۹ برگ و در اندازه ۷×۴×۳ سانتی‌متر و شماره برگها به گجراتی است (دایار ۱۹۲۳ پ: ۱۰۳).

۳. ۴. مجموعه‌ای با شماره ۴۶ موجود در کتابخانه ملی پاریس به تاریخ ۱۰۱۳ یزدگردی (۱۶۴۵ م) در ۴۴۴ برگ در اندازه ۳۱۰×۲۱۹ میلی‌متر به خط نستعلیق نوشته شده است که در هر برگ نوزده سطر به فارسی زردشتی و زند دارد. برگهای ۳۵۲ پ-۳۶۵ ر و ۳۸۱ پ-۴۰۶ ر به ترتیب دربردارنده صد در نثر و صد در بندهش است (بلوشه ۱۹۰۰: ۸۸-۹۸).

رسم الخط. حرف «گ» را «ک» می‌نویسد مثلاً «برزیکر»، «کیرند»؛ حرف «پ» را گاهی «ب» مثلاً «بیکار» و گاهی «پ» می‌نویسد مثلاً «پل»؛ حرف «آ» را گاهی «ا» مثلاً «ازان» و گاهی «آ» می‌نویسد؛ مثلاً «آنکس»؛ حرف «چ» را گاهی «ج» مثلاً «جب» و گاهی «چ» می‌نویسد؛ مثلاً «چنان‌که»؛ «به» حرف اضافه را به کلمه می‌چسبانند: «بسیری»، «بدست». همزه در آخر برخی از کلمات به عنوان کسره اضافه نوشته است: «بجاء»، «سخنهاء». حرف های غیرملفوظ را با های جمع گاهی انداخته، مثلاً «دانها»، و گاهی حفظ کرده است؛ مثلاً «کردهها». های جمع را به کلمه می‌چسبانند؛ مثلاً «راحتها»، «آسانها»؛ همزه را روی های غیرملفوظ در آخر کلمات می‌نویسد؛ مثلاً «کارنده». «الف» سوم‌شخص فعل ربطی «است» را در ترکیب می‌اندازد؛ مثلاً «آنست»، «خویشانست»؛ پیشوند «می» استمراری را گاهی سرهم

مثلاً «میشود» و گاهی جدا می‌نویسد؛ مثلاً «می‌افزاید». کلمات را غالباً سرهم می‌نویسد: «همبهره»، و مصوت کوتاه و تشدید را ننوشته است.

۴.۴. مجموعه‌ای از روایات *داراب هرمز دیار* با شماره ۱۰۳ (۳۴۹) موجود در کتابخانه ملا فیروز بمبئی به تاریخ اصلی ۱۰۴۸ یزدگردی و تاریخ رونویسی ۱۱۰۱ یزدگردی که متن صد در نثر در برگهای ۲۹-۴۲ از این مجموعه قرار دارد. هر برگ این مجموعه در ۲۱ سطر و به خط خوش نستعلیق است (دبار ۱۹۲۳: ۶۶-۶۸).
 رسم الخط. حرف «گ» را «ک» می‌نویسد؛ مثلاً «کناه»، «بزرکتر»؛ «الف» فعل ربطی «است» را گاهی می‌اندازد؛ مثلاً «کتایبست». کلمات را گاهی به هم چسبانده، مثلاً «یکساعت»، «آنقوم» و گاهی جدا از یکدیگر می‌نویسد؛ مثلاً «بهم پرسه». «الف» ضمائر اشاره را در ترکیب با حروف اضافه می‌اندازد؛ مثلاً «ازین»؛ «درینجهان»؛ «به» حرف اضافه را گاهی به هم چسبانده؛ مثلاً «بسنگ»، «بخویشکاری» و گاهی جدا می‌نویسد مثلاً «به نشود». حرف «ی» را با گذاشتن دو نقطه زیر آن مشخص می‌کند. های غیرملفوظ را به صورت نقطه‌دار می‌نویسد و سوم شخص فعل ربطی «اند» را سرهم می‌نویسد؛ مثلاً «یکسانند»؛ «ی» بعد از های جمع را همزه می‌گذارد؛ مثلاً «سالها»؛ علامت جمع «ها» و «ان» است؛ مثلاً «اعتقادها»، «بهدینان».

۴.۵. مجموعه‌ای با شماره ۲۵۲ متعلق به موبد کاوس جی دوسبهای سینور (سورات) در سال ۱۱۴۸ یزدگردی (روز انیران ماه آبان) به درخواست بهدین نوشیروان بهدین کوهیار و توسط موبد شاپور مانک بهرام داراب سهراب به کتابت درآمده است. این مجموعه بدون جلد و در اندازه ۶×۹/۵ سانتی‌متر است. برگها شماره ندارند و برخی از برگها از بین رفته‌اند؛ مثل بخش نخست بند ۴۵ (کاتراک ۱۹۴۱: ۵۹).

۴. ۶. مجموعه‌ای با شماره ۶۷ موجود در کتابخانه خان بهادر هوشنگ جی آسا (دکن) به تاریخ ۱۲۰۴ یزدگردی (روز هفتم ماه مهر) به کتابت دستور جمشید ادال آسا (مولر ۱۸۸۹: ۲۰۰).

۴. ۷. مجموعه‌ای با شماره ۶۸ موجود در کتابخانه خان بهادر هوشنگ جی آسا (دکن) به تاریخ ۱۲۱۱ یزدگردی به کتابت دادار هورمزدیار و نوروز دستور جمشید ادال آسا (همانجا).

۴. ۸. نسخه‌ای با شماره F49.II (نسخه ES در تصحیح دابار) موجود در کتابخانه مهرجی رانا (نوساری) به سال ۱۲۲۹ یزدگردی (روز گوش ماه فروردین) توسط دستور اراج جی سوراب جی مهرجی رانا از روی نسخه‌ای به تاریخ ۱۰۷۵ یزدگردی به کتابت رستم گشتاسپ رونویسی شده است. جلد این نسخه چرمی، شماره‌گذاری صفحات به عربی در اندازه ۷/۸×۴/۶ اینچ است (دابار ۱۹۲۳: ۲۹).

۴. ۹. نسخه‌ای با شماره S.134 موجود در کتابخانه مهرجی رانا (نوساری) در تاریخ ۱۲۳۵ یزدگردی به کتابت درآمده است. نام کاتب آن مشخص نیست، اما نسخه متعلق به دستور رستم جی کی قباد مهرجی رانا در اندازه‌های ۹/۵×۴/۲ اینچ است. برگهای ۳، ۴ و ۱۲ افتادگی دارند (همان: ۱۵۲).

۴. ۱۰. نسخه‌ای با شماره ۳۰۴۳ (نسخه La در تصحیح وست) موجود در کتابخانه ایندیا آفیس لندن که در تاریخ ۱۵۷۵ میلادی (۱۸ ماه می) به کتابت درآمده است. این نسخه هدیه شده به کتابخانه هند شرقی است که در ۳۱ آگوست ۱۸۳۷م آقای رومر از هند (سورات) آورده است. این نسخه در قطع وزیری در ۱۴۴ برگ که، رنگ برگها قهوه‌ای روشن و کاغذ آن هندی است. در هر برگ سیزده سطر است (وست ۱۸۸۵: مقدمه؛ اته ۱۹۰۳: ۱/۱۶۲۲-۱۶۲۳).

۱۱.۴. مجموعه‌ای با شماره B 29 موجود در کتابخانه دانشگاه بمبئی در دو جلد که نسخه صد در نشر در جلد نخست برگهای ۱۷-۳۰ قرار دارد. در انجامة فارسی آمده است:

این کتاب صد در نشر تمام شد در فرخنده روز آشتاد، ماه دی سال ۱۰۴۸ یزدگردی، شاهنشاه ایران، از نسل ساسان. نویسنده این سطور، من، پیرو دین به مزدیستان، موبدزاده موبد داراب، پسر موبد هورمزدیار، پسر قوام‌الدین، پسر کی‌قباد، پسر هرمزدیار، از خاندان سنجان، از خاندان موبد نریوسنگ دهاوال.

تاریخ اشاره شده به یزدگردی مصادف با ۲۸ سپتامبر ۱۶۷۹م است (وست ۱۸۸۵: مقدمه).

۱۲.۴. نسخه‌ای با شماره ۱۶۶ در مجموعه نوشیروان دستور کیخسرو (سورات) که در ۱۲۵۶ق (روز جمعه هفتم رجب مصادف با ۴ سپتامبر ۱۸۴۰م) توسط منشی سید عبدالرحیم به کتابت درآمده است (کاتراک ۱۹۴۱: ۳۵).

۱۳.۴. مجموعه‌ای با شماره ۸۳۰ موجود در کتابخانه ایندیآفیس لندن که تاریخ و نام کاتب آن مشخص نیست و برگهای ۵۱-۱۵۵ متن صد در نشر را در بر دارد (اته ۱۹۰۳: ۱/۱۵۲۰).

۱۴.۴. نسخه‌ای با شماره ۵۲۸ در مجموعه وخریا در مهر فورت بروچ^۱ است که بدون تاریخ و نام کاتب است و در اندازه ۶×۵×۲ سانتی‌متر نوشته شده است (کاتراک ۱۹۴۱: ۱۳۷).

۱۵.۴. نسخه‌ای با شماره J15 متعلق به دستور کیخسرو جاماسپ جی آسا در کتابخانه دستور جاماسب جی مینوچهر در قطعه رحلی کوچک در بمبئی است. این نسخه ۳۶ برگ و هر برگ سیزده سطر دارد (دبار ۱۹۰۹: مقدمه).

۴. ۱۶. نسخهٔ MU که به ارواد مانک جی رستم جی اونوالا تعلق دارد. این متن ۵۲ برگ دارد و در هر برگ سیزده سطر آمده و تاریخ کتابت و نام کاتب مشخص نیست (همانجا).

۴. ۱۷. مجموعه‌ای با شمارهٔ ۱۲۶۰۴ موجود در کتابخانهٔ مجلس که نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست. این مجموعه در ۶۴ برگ در اندازهٔ ۱۸/۵×۲۳/۵ سانتی‌متر به خط نستعلیق است. عناوین و رموز شنگرف، بسیاری از اوراق جلد اول شنگرف، جلد گالینگور سبز رنگ است. برگهای ۱-۴ پ و ۵۰-۶۴ پ دربردارندهٔ صد در بندهش است (صدرایی ۱۳۷۷: ۱۵۷).

رسم الخط. حرف «چ» را گاهی «ج» و گاهی «چ» می‌نویسد؛ مثلاً «جون»، «جراغ»، «جشم»، «هیچ». حرف «گ» را «ک»؛ حرف «پ» را گاهی «ب» و گاهی «پ»، حرف «ذ» را گاهی «د» می‌نویسد؛ مثلاً «گذشتن». حرف «ذ» را گاهی «ز» و گاهی «ذ» می‌نویسد؛ مثلاً «اعزاب»، «نگذارم»؛ «به» حرف اضافه را به کلمهٔ بعد می‌چسباند مثلاً «بروان». در ترکیب «از» با ضمیر اشاره «الف» اشاره را انداخته است مثلاً «ازین»، «درین»، «ازو». واژه‌ها را گاهی سرهم (غلامبارگی) و گاهی جدا (آفرین‌گان) می‌نویسد. حرف «آ» را گاهی «ا» ولی اغلب «آ» می‌نویسد مثلاً «ایزبان»، «آویزند». «الف» فعل ربط سوم شخص «است» را در ترکیب انداخته است؛ «کتابیست»؛ های جمع را به واژه‌ها می‌چسباند: «سخنها». برخی از کلمات را گاهی سرهم و گاهی جدا نوشته است؛ مثلاً «جایگاه» و «جای‌گاه». پسوند صفت تفضیلی «تر» را گاهی سرهم (درویشتر) و گاهی جدا می‌نویسد (پاک‌تر). «می» استمراری را به هر دو صورت پیوسته و جدا می‌نویسد؛ کلمهٔ «را» در مواردی به مفعول می‌چسباند؛ مثلاً «دروغگویانرا».

۵. صد در بندهش

یکی دیگر از صددرهای روایات قدیم فارسی زردشتی صد در بندهش است که ساختاری بین صد در نثر، صد در نظم و صد در بحر طویل دارد.

درباره نام این کتاب نظرات متفاوتی وجود دارد. اسم این کتاب همان طوری که در خود متن آمده و پیش از آنکه بندهش بگذارند، شایست ناشایست بوده است که بعدها به دلیل شباهت آن با بندهش پهلوی و نیز اینکه کتاب با توصیف آفرینش در جهان آغاز و پایان کتاب بحث معاد شناسی و کیهان شناسی زردشتی است، نام آن را صد در بندهش گذاشته‌اند (دایار ۱۹۰۹: مقدمه).

وست (۱۸۸۵: مقدمه) نام این کتاب را صد در بند هوش (Sad dar band i hush) می‌داند و استناد به نامه‌ای می‌کند که نخستین بار زردشتیان ایران به هند فرستادند و در آنجا از «صد در بند هوش» نام برده شده است. اما به دلیل اینکه در دستنویسهای موجود این نوع قرائت به دست نیامده، پس نمی‌توان آن را چنین نامید. نام نویسنده این کتاب مشخص نیست، اما زمان آن را می‌توان پیش از ۸۹۶ یزدگردی در نظر گرفت، چون کهن‌ترین نسخه از صد در بندهش در روایات کامدین کمبایتی فرستاده شده از ایران در ۸۹۶ یزدگردی است. این نسخه همان T.30 متعلق به کتابخانه مهرجی‌رانا در نوساری است که پیشتر اشاره شد و ظاهراً رونوشت‌های بسیاری در هند از روی آن نوشته شده است.

۶. نسخه‌های صد در بندهش

۶.۱. نسخه T.30 (نک: ۵. ۱)

۶.۲. مجموعه M که متعلق به ارواد مانک‌جی رستم‌جی اونوالا است و در تاریخ ۹۲۷ یزدگردی (روز خورشید ماه سپندارمد) در نوساری به کتابت درآمده است. قسمت صد در بندهش از برگ ۱۶۲ پ-۱۹۱ پ است و در هر برگ ۲۳ سطر وجود دارد. آخرین برگ آن مفقود شده و نام کاتب آن مشخص نیست.

۶.۳. نسخه K متعلق به دستور کیخسرو جاماسب‌جی جاماسب آسا که دقیقاً شبیه به نسخه M است و فقط قسمت نخست آن روایت یعنی پرسش و پاسخ حذف شده

است. این نسخه در نوساری به سال ۹۵۴ یزدگردی از روی نسخه اصلی که از شهر یزد فرستاده شده، توسط ارواد بهرام‌جی کیقباد بی همجیار بی پدم بی کاما رونویسی شده است. در آخر این نسخه تاریخ دیگری به سال ۹۵۴ یزدگردی آمده است که توسط وگجی بی کوکا بی همجیار بی پدم سنجان رونویسی شده است. این نسخه ۱۰۶ برگ دارد که بسیاری از آن از بین رفته است. نسخه اصلی که از روی آن رونویسی شده، بدون فصل‌بندی بوده و در بسیاری از قسمت‌ها ضعف دستوری مشهود است و ارتباطی بین بندها و مطالب وجود ندارد (دبار ۱۹۰۹: مقدمه).

۴.۶. مجموعه‌ای با شماره ۴۷ موجود در کتابخانه ملی پاریس است که به سال ۹۵۴ یزدگردی (۱۰۸۵م) توسط برزو قوام‌الدین بن کی قبادین هورمزديار با لقب سنجان (برگهای ۱۲۶-۲۰۶ر) کتابت شده است. این مجموعه ۲۰۸ برگ دارد که صد در بندهش در برگهای ۵۵پ تا ۸۹ر قرار دارد. این مجموعه در اندازه ۱۴/۶×۲۵/۲ سانتی‌متر و ۲۱ سطر در هر برگ به خط نستعلیق هندی است. شماره برگهای این مجموعه به لاتین و گجراتی در رو و پشت برگها در بالای آن نوشته شده‌اند. اونوالا معتقد است که این نسخه را از روی نسخه شاپور کاما آسا که در سال ۸۹۶ از ایران آورده شده، نوشته‌اند (اونوالا ۱۹۴۰: ۱۸-۱۹؛ کارگر ۲۰۰۹: ۸۵-۸۷).
رسم الخط. حرف «پ» غالباً «ب» اما گاهی «پ» نوشته شده است؛ مثلاً «پادشاه». «ج» غالباً «ج» اما مواردی «چ»، «آ» گاهی «ا» و گاهی «آ» نوشته شده است. کسره اضافه گاهی «ی» نوشته شده است؛ مثلاً «چاه سیاهی» را «چاهی سیاهی» نوشته است. حرف اضافه «به» عموماً جدا نوشته شده است: «به‌یشتند».

۵.۶. مجموعه‌ای با شماره ۴۶ موجود در کتابخانه ملی پاریس (نک: ۵. ۳)

۶.۶. مجموعه‌ای E موجود در کتابخانه مهرجی رانا (نوساری) است که در سال

۱۰۴۰ یزدگردی توسط اراج جی سوراب جی مهرجی رانا از روی روایات کامدین کمبایتی که اکنون در کتابخانه ملا فیروز است، رونویسی شده است. در برگهای ۱۶۱- از این مجموعه صد در نثر آمده است (دبار ۱۹۰۹: مقدمه).

۶. ۷. مجموعه‌ای با شماره [۳۵۲] ۱۰۵ موجود در کتابخانه ملا فیروز که در تاریخ ۱۰۴۰ یزدگردی (روز آسمان ماه تیر) توسط هیرید خورشیدین اسفندیاربن رستم‌بن خورشید با اضافات موبد کاوس دستور رستم به کتابت درآمده است. این مجموعه در اندازه ۱۰/۲×۷/۳ سانتی‌متر تمام پوشیده با چرم قهوه‌ای در ۲۰۵ برگ که به عربی شماره‌گذاری شده است در این مجموعه بخشی با عنوان *شایست ناشایست* یا صدر در بندهش (گ ۱۱۵-۶۹) آمده و صد در نظم نیز در برگهای ۱۱۷-۱۵۳ اثر درج شده است (دبار ۱۹۲۳ الف: ۷۱-۷۲).

قسمتهای این مجموعه به شرح زیر است:

۱. شرح اشم وهو
۲. شرح خورشید نیایش
۳. اهنور (کارگر ۲۰۰۹: ۸۴-۸۵).

۶. ۸. مجموعه‌ای D متعلق به دستور کیخسرو جاماسب جی جاماسب آسا که به سال ۱۱۸۰ یزدگردی توسط موبد داراب موبد فرم جی منجم بی داراب منجم بی رستم سورنامد هتای بی هربد داراب بی هیرا بی چاندا بی نریوسنگ بی مهیار بی چاندا بی وچها بی ماهیار بی آذر بی پهلن بی موبد بی کامدین بی زردشت بی موبد هرمدیار هیرید رامیار بی شاپور بی شهریار رونویسی شده از روی کتاب دستور رستم دستور جاماسب بهرام شاه که آن نیز رونویسی شده از کتاب مهربان کاووس داراب که رونویسی شده از کتاب گشتاسب اردشیر که رونویسی شده از کتاب مرزبان اسفندیار مرزبان است. اصل این نسخه توسط ملا فیروز نامدار جاوید اردشیر از ایران آورده شده و در بمبئی توسط یکی از اهالی سورات رونویسی شده است. صد در بندهش در برگهای ۱-۹۶ این مجموعه آمده است.

منابع

- امیدسالار، محمود، ۱۳۸۹، «قدمت نسبی برخی از متون فارسی موجود در روایات زردشتی»، سی و دو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ص ۴۹۳-۵۰۹.
- صدرایی خوبی، علی، ۱۳۷۷، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۶، با نظارت عبدالحسین حائری، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- Blochet, E., 1900, *Catalogue des Manuscrits Mazdéens (Zend, Pehlvis, Parsis et Persans) de la Bibliothèque Nationale*, Imprimerie Nationale, Besançon.
- Dhabhar, E.B.N. (ed.), 1909, *Saddar Nasr and Saddar Bundehehsh*, Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties, Bombay.
- Dhabhar, E.B.N., 1923a, *Descriptive Catalogue of some Manuscripts bearing on Zoroastrianism and Pertaining to the Different Collections in the Mulla Feroze Library*, Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties, Bombay.
- Dhabhar, E.B.N., 1923b, *Descriptive Catalogue of all Manuscripts in the First Dastur Meherji Rana Library Navsari*, Tata Publicity Corporation, Bombay.
- Ethé, H., 1903, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. I, India Office Library, Oxford.
- Kargar, D., 2009, *Ardāy-Virāf-Name*, Studia Iranica Upsalensia 14, Uppsala Universitet.
- Katrak, J.C., 1941, *Oriental Treasures, being Condensed Tabular Descriptive Statement of over a thousand Manuscripts and of their Colophons written in Iranian & Indian Languages and lying in private libraries of Parsis in different Centres of Gujarat*, Bombay.
- Müller, F., 1889, "A Catalogue of the Zand and Pahlavi MSS. belonging to Khan Bahadur Dr. Hoshangji J. Āsā, Sirdār of the first class, Dastoor of the Pārsīs in the Dekhan," *Wiener zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band III, 1889, pp. 195-201.
- Tavadia, J.C., 1954, "Sad Dar Versions and their authors," *Papers on Iranian Subjects Prof. Williams Jackson Memorial Volume*, The K.A.Cama Oriental Institute, Bombay.
- Vitalone, M., 1987, "The Persian Revayats: A Bibliographic Reconnaissance," *Istituto Universitario orientale Dipartimento di Studi Asiatici*, Napoli.
- West, E.W., 1896-1904, "Pahlavi Literature", *Grundriss der iranischen Philologie*, Herausgegeben von Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, Zweiter Band, pp. 75-129.
- West, E.W. (trans.), 1885 (rep. 1994), *Sacred Books of the east*, edited by Max Müller, vol. 24, part III, Motilal, Banarasidass Publishers Private I, Delhi.

